

PRELIMS 2026 • SUBJECT SAMPLE

ભારતીય બંધારણ અને જાહેર વહીવટ

Indian Constitution & Public Administration

૨૦ પાનાંનો સેમ્પલ • 20 Pages

Complete Course

8 Subjects · 500+ Pages

Latest Syllabus

GPSC Prelims 2026

Instant Download

PDF · Lifetime Access

Get the FULL course today

Rs.299 ~~Rs.4,999~~

SAVE 94% • Limited Time Offer

WhatsApp: +91 9409658027

jobpdfbookacademy.in/gpsc-rocket

BUY NOW

rzp.io/rzp/gpsc-rocket-2026

લક્ષ્મીકાંતના સુસંગત આંકડાઓ, લેટેસ્ટ બંધારણીય સુધારાઓ અને
અદ્યતન

GPSC Class 1 & 2 Prelims 2026: ભારતીય બંધારણ અને જાહેર વહીવટ સંપૂર્ણ હેન્ડબુક

લક્ષ્મીકાંતના સુસંગત આંકડાઓ, લેટેસ્ટ બંધારણીય સુધારાઓ અને અદ્યતન જાહેર વહીવટ સિદ્ધાંતો સાથેની અલ્ટીમેટ મેગા PDF

WRITTEN BY

JOBPDFBOOK ACADEMY

JOBPDFBOOK ACADEMY

First Edition · 2026

GPSC Class 1 & 2 Prelims 2026: ભારતીય બંધારણ અને જાહેર વહીવટ સંપૂર્ણ હેન્ડબુક

Copyright © 2026 JOBPDFBOOK ACADEMY

Published by JOBPDFBOOK ACADEMY

All rights reserved.

No part of this publication may be reproduced, distributed,
or transmitted in any form or by any means without prior written permission.

First Edition · 2026 · JOBPDFBOOK ACADEMY

વિષય-સૂચિ

01	પ્રકરણ ૧: ભારતીય બંધારણનો ઉદ્ભવ અને ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિ (૧૭૭૩-૧૯૪૭)	13	પ્રકરણ ૧૩: ભારતીય સંસદ (Parliament)
02	પ્રકરણ ૨: બંધારણ સભા અને બંધારણનું ઘડતર	14	પ્રકરણ ૧૪: ભારતીય ન્યાયતંત્ર (Judiciary)
03	પ્રકરણ ૩: બંધારણની મુખ્ય વિશેષતાઓ અને પાયાનું માળખું	15	પ્રકરણ ૧૫: રાજ્ય સરકાર - રાજ્યપાલ અને મુખ્યમંત્રી
04	પ્રકરણ ૪: બંધારણની પ્રસ્તાવના (Preamble)	16	પ્રકરણ ૧૬: સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ - પંચાયતી રાજ
05	પ્રકરણ ૫: સંઘ અને તેનું રાજ્યક્ષેત્ર (કલમ ૧ થી ૪)	17	પ્રકરણ ૧૭: બંધારણીય અને બિન-બંધારણીય સંસ્થાઓ
06	પ્રકરણ ૬: નાગરિકતા (Citizenship)	18	પ્રકરણ ૧૮: ચૂંટણી પ્રણાલી અને પક્ષાંતર વિરોધી કાયદો
07	પ્રકરણ ૭: મૂળભૂત અધિકારો (Fundamental Rights) - ભાગ ૧	19	પ્રકરણ ૧૯: આપાતકાલીન જોગવાઈઓ અને બંધારણીય સુધારાઓ
08	પ્રકરણ ૮: મૂળભૂત અધિકારો (Fundamental Rights) - ભાગ ૨	20	પ્રકરણ ૨૦: જાહેર વહીવટના પાયાના સિદ્ધાંતો
09	પ્રકરણ ૯: રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો (DPSP)	21	પ્રકરણ ૨૧: ગવર્નન્સ અને સુશાસન (Good Governance)
10	પ્રકરણ ૧૦: મૂળભૂત કર્તવ્યો (Fundamental Duties)	22	પ્રકરણ ૨૨: ગુજરાતનું વહીવટી માળખું અને મહેસૂલ વહીવટ
11	પ્રકરણ ૧૧: કેન્દ્રીય કારોબારી - રાષ્ટ્રપતિ અને ઉપરાષ્ટ્રપતિ	23	પ્રકરણ ૨૩: સીમાચિહ્નરૂપ ન્યાયિક ચુકાદાઓનું વિશ્લેષણ
12	પ્રકરણ ૧૨: વડાપ્રધાન અને મંત્રીમંડળ	24	પ્રકરણ ૨૪: રિવિઝન મોડ્યુલ અને પરીક્ષા રણનીતિ

CHAPTER

01

પ્રકરણ ૧: ભારતીય બંધારણનો ઉદ્ભવ અને ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિ (૧૭૭૩-૧૯૪૭)

બ્રિટીશ શાસન દરમિયાન અમલમાં આવેલા વિવિધ કાયદાઓ અને ભારતીય બંધારણીય માળખાના વિકાસનું વિગતવાર વર્ણન.

પ્રકરણ ૧: ભારતીય બંધારણનો ઉદ્ભવ અને ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિ (૧૭૭૩-૧૯૪૭)

ભારતીય બંધારણ એ વિશ્વનું સૌથી મોટું લેખિત બંધારણ છે, પરંતુ શું તમે જાણો છો કે આ દસ્તાવેજ ૮ ડિસેમ્બર ૧૯૪૬ના રોજ શૂન્યમાંથી પેદા થયો ન હતો? ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના વ્યાપારી હિતોથી શરૂ કરીને બ્રિટીશ તાજના આધિપત્ય સુધીના અંદાજે ૧૭૪ વર્ષના કાયદાકીય ઉત્ક્રાંતિએ આજના લોકશાહી માળખાનો પાયો નાખ્યો હતો. ૧૭૭૩નો રેગ્યુલેટીંગ એક્ટ જે બંગાળના ગવર્નરને 'ગવર્નર જનરલ' બનાવે છે, ત્યાંથી લઈને ૧૯૪૭ના સ્વાતંત્ર્ય અધિનિયમ સુધીની યાત્રા એ માત્ર કાયદાઓનો સંગ્રહ નથી, પરંતુ ભારતીય વહીવટી તંત્રની ઉત્ક્રાંતિની ગાથા છે.

KEY TAKEAWAY

બ્રિટીશ શાસન દરમિયાન કંપની અને કાઉન શાસન વચ્ચેના બંધારણીય તફાવતને સમજવો • કેન્દ્રીકરણ અને વિકેન્દ્રીકરણની પ્રક્રિયાનું વિશ્લેષણ કરવું • ૧૯૩૫ના અધિનિયમની ભારતીય બંધારણ પર પડતી અસરોને ઓળખવી • વિવિધ કાયદાઓ દ્વારા ભારતમાં સંસદીય પ્રણાલીના બિજ કેવી રીતે રોપાયા તે જાણવું.

૧. નિયમનકારી એક્ટ ૧૭૭૩ થી પિટ્સ ઇન્ડિયા એક્ટ

૧૭૭૩નો રેગ્યુલેટીંગ એક્ટ (નિયમનકારી કાયદો) એ ભારતમાં બ્રિટીશ સંસદ દ્વારા ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના કાર્યોને નિયંત્રિત કરવા માટે લેવાયેલું પ્રથમ પગલું હતું. આ કાયદાએ ભારતમાં કેન્દ્રીય વહીવટનો પાયો નાખ્યો હતો. બંગાળના ગવર્નરને 'બંગાળના ગવર્નર જનરલ' તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા અને બોમ્બે તથા મદ્રાસ પ્રેસિડેન્સીને બંગાળના તાબા હેઠળ મૂકવામાં આવ્યા.

૧૭૮૪નો પિટ્સ ઇન્ડિયા એક્ટ કંપનીના રાજકીય અને વ્યાપારી કાર્યોને અલગ પાડવા માટે લાવવામાં આવ્યો હતો. આ કાયદા દ્વારા 'બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલ' (Board of Control) ની સ્થાપના કરવામાં આવી, જે કંપનીના નાગરિક, સૈન્ય અને મહેસૂલી કાર્યો પર દેખરેખ રાખી શકે. આ પ્રકારે ભારતમાં 'દ્વિમુખી શાસન' (Dual System of Government) ની શરૂઆત થઈ, જે બ્રિટીશ સરકાર અને કંપની વચ્ચે સત્તાની વહેંચણી દર્શાવતી હતી.

Case Study: વોરન હેસ્ટિંગ્સ અને સુપ્રીમ કોર્ટની સ્થાપના

૧૭૭૩ના કાયદા હેઠળ ૧૭૭૪માં કલકત્તા ખાતે ફોર્ટ વિલિયમમાં એક સુપ્રીમ કોર્ટની સ્થાપના કરવામાં આવી, જેમાં એક મુખ્ય ન્યાયાધીશ અને ત્રણ અન્ય ન્યાયાધીશો હતા. આ ભારતની પ્રથમ કેન્દ્રીય ન્યાયિક સંસ્થા હતી. સર એલિજાહ ઇમ્પે (Sir Elijah Impey) પ્રથમ મુખ્ય ન્યાયાધીશ હતા. આ સંસ્થાએ સાબિત કર્યું કે વહીવટી તંત્ર પર ન્યાયિક અંકુશ હોવો અનિવાર્ય છે.

NOTE

૧૭૭૩ના એક્ટમાં ગવર્નર જનરલને ચાર સભ્યોની એક્ઝિક્યુટિવ કાઉન્સિલ (કાર્યકારી પરિષદ) મદદ માટે આપવામાં આવી હતી. આ પરિષદના નિર્ણયો બહુમતીથી લેવાતા હતા.

૨. ચાર્ટર એક્ટ્સ (૧૮૧૩, ૧૮૩૩, ૧૮૫૩) અને તેના ફેરફારો

ચાર્ટર એક્ટ્સ એ દર ૨૦ વર્ષે કંપનીના લાયસન્સના નવીનીકરણ અને શાસનમાં ફેરફાર માટે લાવવામાં આવતા હતા. ૧૮૧૩ના ચાર્ટર એક્ટ દ્વારા કંપનીનો ભારતમાં વેપારનો એકાધિકાર (Monopoly) પૂરો કરવામાં આવ્યો (યા અને ચીન સાથેના વેપાર સિવાય). આ સાથે જ ખ્રિસ્તી મિશનરીઓને ભારતમાં ધર્મ પ્રચારની છૂટ મળી અને શિક્ષણ માટે વાર્ષિક ૧ લાખ રૂપિયાની જોગવાઈ કરવામાં આવી.

૧૮૩૩નો ચાર્ટર એક્ટ ભારતમાં વહીવટી કેન્દ્રીકરણની ચરમસીમા હતી. બંગાળના ગવર્નર જનરલને 'ભારતના ગવર્નર જનરલ' બનાવવામાં આવ્યા. લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટિક ભારતના પ્રથમ ગવર્નર જનરલ બન્યા. આ કાયદાએ ભારતમાં સમાન કાયદાના શાસન માટે 'લો કમિશન' (Law Commission) ની સ્થાપનાનો પાયો નાખ્યો. ૧૮૫૩નો ચાર્ટર એક્ટ છેલ્લો ચાર્ટર એક્ટ હતો, જેણે કાયદાકીય અને વહીવટી કાર્યોને અલગ કર્યા.

૧૮૩૩ અને ૧૮૫૩ ના સુધારાઓનો તુલનાત્મક ચાર્ટ

વિશેષતા	૧૮૩૩ નો ચાર્ટર એક્ટ	૧૮૫૩ નો ચાર્ટર એક્ટ
પદનામ	ભારતના ગવર્નર જનરલ	ગવર્નર જનરલની કાઉન્સિલનું વિસ્તરણ
સનદી સેવાઓ	ખુલ્લી સ્પર્ધા શરૂ કરવાનો પ્રયાસ (નિષ્ફળ)	મેકોલે સમિતિ ૧૮૫૪ દ્વારા ખુલ્લી સ્પર્ધાની શરૂઆત
કાયદાકીય અંગ	કાઉન્સિલમાં ચોથા સભ્ય (કાયદા નિષ્ણાત) નો ઉમેરો	ભારતીય વિધાન પરિષદ (Mini Parliament) ની રચના
વેપાર	કંપનીના વ્યાપારી કાર્યો સંપૂર્ણ બંધ	કંપનીને અનિશ્ચિત સમય માટે વહીવટ સોંપાયો

PRO TIP

૧૮૫૩ ના કાયદાએ ભારતમાં સંસદીય પ્રણાલીના મૂળ નાખ્યા કારણ કે તેણે ગવર્નર જનરલની કાઉન્સિલમાં 'લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલર્સ' તરીકે ૬ નવા સભ્યો ઉમેર્યા હતા.

૩. કાઉન શાસન: ૧૮૫૮ નો કાયદો અને કાઉન્સિલ એક્ટ્સ

૧૮૫૭ના વિપ્લવ પછી બ્રિટીશ સંસદને સમજાયું કે કંપની શાસન હવે અસુરક્ષિત છે. પરિણામે 'ભારત સરકાર અધિનિયમ ૧૮૫૮' (Act for the Good Government of India) પસાર કરવામાં આવ્યો. કંપનીનું શાસન સમાપ્ત થયું અને સત્તા સીધી બ્રિટીશ કાઉન (રાણી વિક્ટોરિયા) ના હાથમાં ગઈ. ગવર્નર જનરલનું પદ નામ બદલીને 'વાઈસરોય' કરવામાં

આવ્યું. લોર્ડ કેનિંગ ભારતના પ્રથમ વાઈસરોય બન્યા.

૧૮૬૧નો ઇન્ડિયન કાઉન્સિલ એક્ટ અત્યંત મહત્વનો છે કારણ કે અહીંથી 'વિકેન્દ્રીકરણ' (Decentralization) ની શરૂઆત થઈ. બોમ્બે અને મદ્રાસ પ્રેસિડેન્સીને તેમની કાયદાકીય સત્તાઓ પરત મળી. વાઈસરોય લોર્ડ કેનિંગે ૧૮૫૯માં 'પોર્ટ-ફોલિયો સિસ્ટમ' (ખાતાકીય વહેંચણી) દાખલ કરી હતી, જેને આ કાયદાએ કાયદેસરની માન્યતા આપી.

૧૮૬૧ ના કાયદાની મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ:

વાઈસરોયને કટોકટીમાં વટહુકમ (Ordinance) બહાર પાડવાની સત્તા મળી.

બિન-સત્તાવાર સભ્યો તરીકે ભારતીયોને કાઉન્સિલમાં સ્થાન મળ્યું (રાજા ઓફ બનારસ, મહારાજા ઓફ પટિયાલા અને સર દિનકર રાવ).

નવી વિધાન પરિષદોની સ્થાપના (બંગાળ-૧૮૬૨, N.W.F.P-૧૮૬૬, પંજાબ-૧૮૬૭).

WARNING

કાઉન શાસન ભલે 'સુશાસન' માટે હોવાનો દાવો કરતું હતું, પરંતુ વાસ્તવમાં તે ભારતીય સંસાધનો પર બ્રિટિશ સંસદના સીધા નિયંત્રણ માટેની વ્યવસ્થા હતી.

૪. મોરલે-મિન્ટો અને મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફોર્ડ સુધારા

૧૯૦૯ના ઇન્ડિયન કાઉન્સિલ એક્ટને 'મોરલે-મિન્ટો સુધારા' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. લોર્ડ મોરલે ભારત સચિવ હતા અને લોર્ડ મિન્ટો વાઈસરોય હતા. આ કાયદાએ ભારતીય રાજકારણમાં 'કોમવાઈ' ના બિજ રોપ્યા, કારણ કે તેણે મુસ્લિમો માટે 'અલગ મતદાર મંડળ' (Separate Electorate) ની જોગવાઈ કરી. આથી લોર્ડ મિન્ટોને 'ફાધર ઓફ કોમ્યુનલ ઇલેક્ટોરેટ' કહેવામાં આવે છે.

૧૯૧૯ના 'ભારત સરકાર અધિનિયમ' ને 'મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફોર્ડ સુધારા' કહેવામાં આવે છે. આ કાયદાએ પ્રાંતોમાં 'દ્વિશાસન' (Dyarchy) પદ્ધતિ દાખલ કરી. વિષયોને બે ભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યા: ૧. અનામત (Reserved) અને ૨. સોંપાયેલા (Transferred). ૧૯૧૯ના કાયદાએ ભારતમાં પ્રથમ વખત પ્રત્યક્ષ ચૂંટણી અને 'દ્વિગૃહી' (Bicameral) સંસદની વ્યવસ્થા કરી.

જાહેર વહીવટ સંદર્ભે ૧૯૧૯નો કાયદો:

આ કાયદાની જોગવાઈ મુજબ ૧૯૨૬માં લી કમિશન (Lee Commission) ની ભલામણ પર 'સેન્ટ્રલ પબ્લિક સર્વિસ કમિશન' (CPSC) ની સ્થાપના કરવામાં આવી, જે આજની UPSC નું પૂર્વવર્તી સ્વરૂપ છે.

IMPORTANT

૧૯૧૯ના કાયદાએ ભારત સચિવને ભારતના ઓડિટર જનરલ (CAG ના પુરોગામી) ની નિમણૂક કરવાની સત્તા આપી હતી.

૫. ભારત સરકાર અધિનિયમ ૧૯૩૫: આધુનિક બંધારણનો પાયો

આ ભારતીય બંધારણનો સૌથી વિસ્તૃત દસ્તાવેજ હતો, જેમાં ૩૨૧ કલમો અને ૧૦ અનુસૂચિઓ હતી. આજના ભારતીય બંધારણનો અંદાજે ૬૦ થી ૭૦ ટકા ભાગ આ કાયદા પર આધારિત છે. આ કાયદાએ પ્રાંતોમાં દ્વિશાસન નાબૂદ કર્યું અને 'પ્રાંતીય સ્વાયત્તતા' (Provincial Autonomy) ની શરૂઆત કરી. જોકે, કેન્દ્ર સ્તરે દ્વિશાસન દાખલ કરવાનો પ્રસ્તાવ મૂ-

કાયો હતો, જે ક્યારેય અમલમાં આવ્યો નહીં.

આ અધિનિયમ દ્વારા 'ફેડરલ કોર્ટ' (૧૯૩૭), 'રિઝર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા' (૧૯૩૫) અને 'ફેડરલ પબ્લિક સર્વિસ કમિશન' ની સ્થાપના કરવામાં આવી. શક્તિઓની વહેંચણી માટે ત્રણ સૂચિઓ બનાવવામાં આવી:

1. સંઘ સૂચિ (Federal List) - 59 વિષયો
2. પ્રાંત સૂચિ (Provincial List) - 54 વિષયો
3. સંવર્તી સૂચિ (Concurrent List) - 36 વિષયો

બાકી રહેલી શક્તિઓ (Residuary Powers) વાઈસરોય પાસે રાખવામાં આવી હતી.

Case Study: ૧૯૩૫ ના કાયદાની પ્રાંતીય ચૂંટણીઓ

૧૯૩૭માં આ કાયદા હેઠળ ભારતના ૧૧ પ્રાંતોમાં ચૂંટણીઓ યોજાઈ હતી. ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસે મોટાભાગના પ્રાંતોમાં બહુમતી મેળવી અને સરકારો બનાવી. આ અનુભવે ભારતીય નેતાઓને વહીવટ ચલાવવાનો વ્યવહાર અનુભવ આપ્યો, જે આઝાદી પછી બંધારણ ઘડવામાં અત્યંત ઉપયોગી સાબિત થયો.

IMPORTANT

Always confirm the latest details on the official Legislative Department (Ministry of Law and Justice) website before relying on historical legal interpretations.

૬. ભારતીય સ્વતંત્રતા અધિનિયમ ૧૯૪૭

૪ જુલાઈ ૧૯૪૭ના રોજ બ્રિટીશ સંસદમાં રજૂ કરાયેલ અને ૧૮ જુલાઈ ૧૯૪૭ના રોજ રોયલ એસેન્ટ મેળવનાર આ કાયદાએ ભારતને બે સ્વતંત્ર ડોમિનિયનમાં વિભાજિત કર્યું: ભારત અને પાકિસ્તાન. આ કાયદાએ 'ભારત સચિવ' નું પદ નાબૂદ કર્યું અને બ્રિટીશ કાઉનિની ભારત પરની સત્તાનો અંત આણ્યો.

આ કાયદાની સૌથી નોંધપાત્ર બાબત એ હતી કે જ્યાં સુધી નવું બંધારણ ન ઘડાય ત્યાં સુધી ૧૯૩૫ના કાયદા મુજબ જ બંને દેશોનો વહીવટ ચાલશે. બંધારણ સભાને સાર્વભૌમ જાહેર કરવામાં આવી, જે પોતાના માટે કોઈપણ બંધારણ બનાવી શકે અને બ્રિટીશ સંસદના કોઈપણ કાયદાને રદ કરી શકે.

૭. ઐતિહાસિક ઘટનાક્રમની સમયરેખા (Timeline Table)

વર્ષ	એક્ટ / ઘટના	મુખ્ય વિશેષતા
૧૭૭૩	નિયમનકારી એક્ટ	બંગાળના ગવર્નર જનરલ, સુપ્રીમ કોર્ટની જોગવાઈ
૧૭૮૪	પિટ્સ ઇન્ડિયા એક્ટ	બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલ અને કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટર્સ (દ્વિશાસન)
૧૮૩૩	ચાર્ટર એક્ટ	ભારતના ગવર્નર જનરલ, કંપનીનું વ્યાપારી એકાધિકાર રદ
૧૮૫૮	ભારત સરકાર અધિનિયમ	કાઉનિ શાસન, વાઈસરોયનું પદ, ભારત સચિવ
૧૮૯૨	કાઉન્સિલ એક્ટ	પરોક્ષ ચૂંટણીની શરૂઆત, બજેટ પર ચર્ચાની સત્તા
૧૯૦૯	મોરલે-મિન્ટો સુધારા	કોમવાદી મતદાર મંડળ, સત્યેન્દ્ર પ્રસાદ સિંહા પ્રથમ ભારતીય સભ્ય (Executive Council)

વર્ષ	એક્ટ / ઘટના	મુખ્ય વિશેષતા
૧૯૧૯	મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફોર્ડ	પ્રાંતોમાં દ્વિશાસન, મહિલાઓને મતાધિકાર, દ્વિગૃહી સંસદ
૧૯૩૫	ભારત સરકાર અધિનિયમ	પ્રાંતીય સ્વાયત્તતા, સંઘીય માળખું, RBI ની સ્થાપના
૧૯૪૭	સ્વતંત્રતા અધિનિયમ	ભારત-પાકિસ્તાન વિભાજન, બ્રિટીશ આધિપત્યનો અંત

૮. GPSC પાછલા વર્ષના પ્રશ્નોનું વિશ્લેષણ

GPSC વર્ગ ૧-૨ ની પરીક્ષામાં આ પ્રકરણમાંથી દર વર્ષે સરેરાશ ૨ થી ૩ પ્રશ્નો પૂછાય છે. પ્રશ્નોનું સ્વરૂપ વિધાનો પર આધારિત (Conceptual) અને જોડકાં પ્રકારનું હોય છે. ખાસ કરીને ૧૯૧૯ અને ૧૯૩૫ના કાયદાઓ વચ્ચેના તફાવત પર ભાર મૂકવામાં આવે છે.

વહેણ વિશ્લેષણ:

૧૯૧૯ નો કાયદો: દ્વિશાસન અને દ્વિગૃહી સંસદ વચ્ચેના તફાવત પર પ્રશ્નો.

૧૯૩૫ નો કાયદો: સંઘીય અદાલત અને શક્તિઓની વહેંચણી પર પ્રશ્નો.

૧૭૭૩-૧૮૫૮: વહીવટી પદનામો અને સંસ્થાઓની સ્થાપના પર પ્રશ્નો.

Action Steps

૧. તમારી નોટબુકમાં ૧૭૭૩ થી ૧૯૪૭ સુધીના તમામ કાયદાઓની એક તુલનાત્મક યાદી બનાવો. ૨. લક્ષ્મીકાંત પુસ્તકમાંથી "Historical Background" પ્રકરણનું ફરીથી વાંચન કરો. ૩. ૧૯૧૯ અને ૧૯૩૫ ના કાયદાના વિષયોની સૂચિ (Reserved vs Transferred) ને સમજો. ૪. બંધારણના કયા સ્ત્રોતો ૧૯૩૫ ના કાયદામાંથી લેવાયા છે તેની એક નોંધ તૈયાર કરો. ૫. પાછલા ૫ વર્ષના GPSC પ્રિલિમ્સ પેપર્સમાંથી આ વિષયના પ્રશ્નો ઉકેલો. ૬. પ્રવર્તમાન બંધારણની કલમો અને તેની ઐતિહાસિક પશ્ચાદભૂમિનો સંબંધ સ્થાપિત કરવાનો પ્રયાસ કરો.

Frequently Asked Questions

Q: ભારતીય બંધારણનો સૌથી મોટો સ્ત્રોત કયો કાયદો ગણાય છે?

ભારત સરકાર અધિનિયમ ૧૯૩૫ ને ભારતીય બંધારણનો સૌથી મોટો બ્લુપ્રિન્ટ અથવા સ્ત્રોત ગણવામાં આવે છે. ભારતની સંઘીય વ્યવસ્થા, રાજ્યપાલનું પદ, વહીવટી માળખું અને લોક સેવા આયોગ જેવી ઘણી જોગવાઈઓ સીધી આ કાયદામાંથી લેવામાં આવી છે.

Q: 'દ્વિશાસન' (Dyarchy) એટલે શું અને તે ક્યારે દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું?

દ્વિશાસન એટલે વહીવટનું બે ભાગમાં વિભાજન. ૧૯૧૯ ના કાયદા દ્વારા પ્રાંતોમાં વહીવટી વિષયોને 'અનામત' (જે ગવર્નર પોતે સંભાળતા) અને 'સોંપાયેલા' (જે ચૂંટાયેલા મંત્રીઓ સંભાળતા) ભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યા હતા.

Q: કયા કાયદા દ્વારા ભારતમાં વહીવટી સેવાઓ માટે ખુલ્લી સ્પર્ધા (Open Competition) શરૂ થઈ?

૧૮૫૩ ના ચાર્ટર એક્ટ દ્વારા નાગરિક સેવાઓ (Civil Services) માટે ભારતીયો માટે પણ ખુલ્લી સ્પર્ધા શરૂ કરવાની ભલામણ કરવામાં આવી, જે અંતર્ગત ૧૮૫૪ માં મેકોલે સમિતિની નિમણૂક થઈ હતી.

Practice Questions

નીચેના પૈકી કયો કાયદો ભારતમાં કેન્દ્રીકરણ (Centralization) ની દિશામાં અંતિમ પગલું હતો?

- ☐ A ૧૭૭૩ નો રેગ્યુલેટીંગ એક્ટ
- ☐ B ૧૭૮૪ નો પિટ્સ ઇન્ડિયા એક્ટ
- ☒ C ૧૮૩૩ નો ચાર્ટર એક્ટ
- ☐ D ૧૮૫૮ નો ભારત સરકાર અધિનિયમ

Answer: C

Explanation: ૧૮૩૩ ના ચાર્ટર એક્ટ દ્વારા બંગાળના ગવર્નર જનરલને 'ભારતના ગવર્નર જનરલ' બનાવી તેની પાસે તમામ નાગરિક અને લશ્કરી સત્તાઓ કેન્દ્રિત કરવામાં આવી હતી.

'ફાધર ઓફ કોમ્યુનલ ઇલેક્ટોરેટ' તરીકે કોને ઓળખવામાં આવે છે?

- ☐ A લોર્ડ મોન્ટેગ્યુ
- ☒ B લોર્ડ મિન્ટો
- ☐ C લોર્ડ મોરલે
- ☐ D લોર્ડ ચેમ્સફોર્ડ

Answer: B

Explanation: લોર્ડ મિન્ટોએ ૧૯૦૯ ના સુધારામાં મુસ્લિમો માટે અલગ મતદાનની જોગવાઈ કરી હોવાથી તેમને કોમવાદના પિતા ગણવામાં આવે છે.

૧૯૩૫ ના ભારત સરકાર અધિનિયમ મુજબ 'શેષ શક્તિઓ' (Residuary Powers) કોને સોંપવામાં આવી હતી?

- ☐ A સંઘીય ધારાસભા
- ☐ B પ્રાંતીય ધારાસભા
- ☒ C વાઈસરોય (ગવર્નર જનરલ)
- ☐ D ભારત સચિવ

Answer: C

Explanation: વર્તમાન બંધારણમાં શેષ શક્તિઓ સંસદ પાસે છે, પરંતુ ૧૯૩૫ માં તે વાઈસરોયના વિવેકાધીન અધિકાર હેઠળ હતી.

Chapter Summary

આ પ્રકરણમાં આપણે ૧૭૭૩ ના રેગ્યુલેટીંગ એક્ટથી ૧૯૪૭ ના સ્વાતંત્ર્ય અધિનિયમ સુધીની સફરનો અભ્યાસ કર્યો. આપણે જોયું કે કેવી રીતે કંપનીનું શાસન ધીમે ધીમે કાઉનના હાથમાં ગયું અને ભારતમાં સંસદીય લોકશાહીના પાયા નંખાયા. ૧૯૩૫ નો કાયદો એ આપણા વર્તમાન બંધારણના માળખાકીય પાયા તરીકે ઉભરી આવ્યો છે, જે કેન્દ્ર-રાજ્ય સંબંધો અને વહીવટી વિભાજનની સમજ પૂરી પાડે છે. આ ઐતિહાસિક સમજણ વગર ભારતીય બંધારણની વર્તમાન જોગવાઈઓનું વિશ્લેષણ કરવું અશક્ય છે.

IMPORTANT

૧૯૩૫ના ભારત સરકાર અધિનિયમની 'પ્રાંતીય સ્વાયત્તતા' અને 'સંતુલિત શક્તિ વિતરણ' ની સમજ આગામી પ્રકરણ "બંધારણનું ઘડતર" ને સમજવા માટે સૌથી મહત્વનો પાયો છે.

CHAPTER

02

પ્રકરણ ૨: બંધારણ સભા અને બંધારણનું ઘડતર

બંધારણ સભાની રચના, વિવિધ સમિતિઓ અને બંધારણના નિર્માણની પ્રક્રિયા પર ઊંડો પ્રકાશ.

પ્રકરણ ૨: બંધારણ સભા અને બંધારણનું ઘડતર

ભારતનું બંધારણ એ માત્ર એક કાનૂની દસ્તાવેજ નથી, પરંતુ કરોડો ભારતીયોની આકાંક્ષાઓનું પ્રતિબિંબ છે. આ દસ્તાવેજ તૈયાર કરવા માટે બંધારણ સભાએ ૨ વર્ષ, ૧૧ મહિના અને ૧૮ દિવસનો અવિરત પરિશ્રમ કર્યો હતો, જેમાં અંદાજે ૬૪ લાખ રૂપિયાનો ખર્ચ થયો હતો. ૧૬૫ દિવસ સુધી ચાલેલી બેઠકો અને ૧૧ સત્રોના અંતે વિશ્વનું સૌથી મોટું લેખિત બંધારણ અસ્તિત્વમાં આવ્યું, જે આજે ભારતીય લોકશાહીનો પાયો છે.

KEY TAKEAWAY

બંધારણ સભાની રચના અને કેબિનેટ મિશન યોજનાની જોગવાઈઓ સમજવી • ખરડા સમિતિ અને ડૉ. બી.આર. આંબેડકરના બૌદ્ધિક ફાળાનું મૂલ્યાંકન • બંધારણ ઘડતરમાં મહિલા પ્રતિનિધિઓ અને વિવિધ સમિતિઓના કાર્યોની સ્પષ્ટતા • ભારતીય બંધારણો અન્ય દેશો પાસેથી લીધેલા શ્રેષ્ઠ લક્ષણોનું તાર્કિક વિશ્લેષણ.

૧. કેબિનેટ મિશન યોજના અને બંધારણ સભાની ચૂંટણી

ભારતમાં બંધારણ સભાની માંગ સૌપ્રથમ ૧૯૩૪માં એમ.એન. રોય (M.N. Roy) દ્વારા કરવામાં આવી હતી. ત્યારબાદ ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસે ૧૯૩૫માં સત્તાવાર રીતે આ માંગણી દોહરાવી. અંતે, ૧૯૪૬ના 'કેબિનેટ મિશન' (Cabinet Mission) અંતર્ગત બંધારણ સભાની રચનાનો માર્ગ મોકળો થયો. આ મિશનમાં લોર્ડ પેથિક લોરેન્સ, સર સ્ટેફોર્ડ ક્રિપ્સ અને એ.વી. એલેક્ઝાન્ડરનો સમાવેશ થતો હતો.

બંધારણ સભાનું માળખું

કેબિનેટ મિશન યોજના મુજબ, સભાની કુલ સભ્ય સંખ્યા ૩૮૯ નક્કી કરવામાં આવી હતી:

૨૯૨ સભ્યો બ્રિટિશ ભારતના પ્રાંતોમાંથી.

૯૩ સભ્યો દેશી રજવાડાઓમાંથી (નામાંકિત).

૪ સભ્યો ચીફ કમિશનરના પ્રાંતો (દિલ્હી, અજમેર-મેરવાડા, ફૂર્ગ અને બલૂચિસ્તાન) માંથી.

ચૂંટણી પરોક્ષ પદ્ધતિથી થઈ હતી, જેમાં દરેક ૧૦ લાખની વસ્તીએ ૧ બેઠક ફાળવવામાં આવી હતી. જુલાઈ-ઓગસ્ટ ૧૯૪૬માં યોજાયેલી ચૂંટણીમાં કોંગ્રેસે ૨૦૮ અને મુસ્લિમ લીગે ૭૩ બેઠકો જીતી હતી.

NOTE

બંધારણ સભા સંપૂર્ણપણે પુખ્ત મતાધિકારના આધારે ચૂંટાયેલી નહોતી, પરંતુ તેમાં ભારતીય સમાજના તમામ વર્ગો (હિન્દુ, મુસ્લિમ, શીખ, ઍંગ્લો-ઈન્ડિયન, પારસી, અનુસૂચિત જાતિ/જનજાતિ) ના પ્રતિનિધિઓનો સમાવેશ થતો હતો.

પ્રથમ બેઠક અને કામચલાઉ અધ્યક્ષ

૯ ડિસેમ્બર, ૧૯૪૬ના રોજ બંધારણ સભાની પ્રથમ બેઠક મળી. ફ્રેન્ચ પરંપરાને અનુસરીને, સભાના સૌથી વરિષ્ઠ સભ્ય ડૉ. સચ્ચિદાનંદ સિંહને 'કામચલાઉ અધ્યક્ષ' તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા. ત્યારપછી, ૧૧ ડિસેમ્બરના રોજ ડૉ. રાજેન્દ્ર પ્રસાદને કાયમી અધ્યક્ષ અને એચ.સી. મુખર્જી તથા વી.ટી. કૃષ્ણમાચારીને ઉપાધ્યક્ષ તરીકે ચૂંટવામાં આવ્યા.

૨. ખરડા સમિતિ (Drafting Committee) અને ડૉ. બી.આર. આંબેડકરની ભૂમિકા

બંધારણના નિર્માણમાં સૌથી મહત્વની ભૂમિકા 'ખરડા સમિતિ' (Drafting Committee) ની હતી, જેની રચના ૨૯ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૭ના રોજ કરવામાં આવી હતી. આ સમિતિનું મુખ્ય કાર્ય બંધારણનો કાયમો મુસદ્દો તૈયાર કરવાનું હતું.

સમિતિના સભ્યો

આ સમિતિમાં કુલ ૭ સભ્યો હતા: ૧. ડૉ. બી.આર. આંબેડકર (અધ્યક્ષ) ૨. એન. ગોપાલાસ્વામી આયંગર ૩. અલ્લાદી કૃષ્ણસ્વામી અય્યર ૪. ડૉ. કે.એમ. મુન્શી (કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુન્શી - ગુજરાતના ગૌરવ) ૫. સૈયદ મોહમ્મદ સાદુલ્લા ૬. એન. માધવ રાવ (બી.એલ. મિત્તરના રાજીનામા બાદ) ૭. ટી.ટી. કૃષ્ણમાચારી (ડી.પી. ખેતાનના અવસાન બાદ)

બંધારણના શિલ્પી તરીકે ડૉ. આંબેડકર

ડૉ. બી.આર. આંબેડકરે વિશ્વના આશરે ૬૦ દેશોના બંધારણનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમણે બંધારણ સભામાં રજૂ કરેલા તર્ક-બદ્ધ દલીલો અને કાનૂની ચોકસાઈને કારણે તેમને 'ભારતીય બંધારણના પિતા' અથવા 'આધુનિક મનુ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેમણે ૨૧ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૮ના રોજ બંધારણનો પ્રથમ મુસદ્દો પ્રકાશિત કર્યો હતો.

PRO TIP

GPSC પરીક્ષામાં વારંવાર પૂછાય છે કે મુસદ્દા સમિતિમાં એકમાત્ર કોંગ્રેસી સભ્ય કોણ હતા? જવાબ છે: ડૉ. કે.એમ. મુન્શી.

૩. બંધારણ સભાના મહત્વના સભ્યો અને મહિલાઓનું યોગદાન

બંધારણ સભામાં માત્ર પુરુષો જ નહીં, પરંતુ ૧૫ તેજસ્વી મહિલાઓનું પણ નોંધપાત્ર યોગદાન હતું. આ મહિલાઓએ બંધારણીય ચર્ચાઓમાં સ્ત્રી સમાનતા, અનામત અને મૂળભૂત અધિકારો જેવા મુદ્દાઓ પર અવાજ ઉઠાવ્યો હતો.

પ્રમુખ મહિલા સભ્યો

હંસા મહેતા: ગુજરાતના પ્રતિષ્ઠિત કેળવણીકાર, જેમણે મૂળભૂત અધિકારોની સમિતિમાં કામ કર્યું.

રાજકુમારી અમૃત કૌર: સ્વતંત્ર ભારતના પ્રથમ આરોગ્ય મંત્રી.

સરોજિની નાયડુ: 'ભારતની બુલબુલ' તરીકે જાણીતા, જે સંયુક્ત પ્રાંતના પ્રથમ મહિલા રાજ્યપાલ બન્યા.

દુર્ગાબાઈ દેશમુખ: તેમણે ન્યાયતંત્રની સ્વતંત્રતા પર ભાર મૂક્યો હતો.

બેગમ એઝાઝ રસૂલ: બંધારણ સભામાં એકમાત્ર મુસ્લિમ મહિલા સભ્ય.

અન્ય મહત્વની સમિતિઓ

૧. સંઘ શક્તિ સમિતિ - જવાહરલાલ નેહરુ ૨. પ્રાંતીય બંધારણ સમિતિ - સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ ૩. મૂળભૂત અધિકારો અને લઘુમતીઓ માટેની સલાહકાર સમિતિ - સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ ૪. સંચાલન સમિતિ (Steering Committee) - ડૉ. રાજેન્દ્ર પ્રસાદ

IMPORTANT

બી.એન. રાવ (B.N. Rau) બંધારણ સભાના કાયદાકીય સલાહકાર હતા. તેઓ બંધારણ સભાના સભ્ય નહોતા, પરંતુ બંધારણનો પ્રથમ કયો ખરડો તેમણે તૈયાર કર્યો હતો.

૪. બંધારણ સ્વીકારવાની અને અમલમાં લાવવાની પ્રક્રિયા

બંધારણ તૈયાર થયા બાદ તેના પર ત્રણ વાંચન (Readings) કરવામાં આવ્યા હતા. અંતિમ વાંચન ૧૪ નવેમ્બર, ૧૯૪૯ના રોજ શરૂ થયું અને ૨૬ નવેમ્બર, ૧૯૪૯ના રોજ ડૉ. આંબેડકર દ્વારા રજૂ કરાયેલ 'Constitution as settled by the Assembly be passed' પ્રસ્તાવ સ્વીકારવામાં આવ્યો.

૨૬ નવેમ્બર, ૧૯૪૯ (બંધારણ દિન)

આ દિવસે બંધારણ પર સભાના ઉપસ્થિત ૨૮૪ સભ્યોએ હસ્તાક્ષર કર્યા. આ સમયે બંધારણમાં:

૧ પ્રસ્તાવના (Preamble)

૩૯૫ કલમો (Articles)

૮ અનુસૂચિઓ (Schedules) અને ૨૨ ભાગો હતા.

૨૬ જાન્યુઆરી, ૧૯૫૦ (પ્રજાસત્તાક દિન)

બંધારણનો પૂર્ણ અમલ આ દિવસથી શરૂ થયો કારણ કે ૧૯૩૦માં આ જ દિવસે કોંગ્રેસે 'પૂર્ણ સ્વરાજ'ની ઉજવણી કરી હતી. જોકે, ૨૬ નવેમ્બર ૧૯૪૯ના રોજ નાગરિકતા, ચૂંટણી અને કામચલાઉ સંસદ જેવી ૧૫ કલમો (કલમ ૫, ૬, ૭, ૮, ૯, ૬૦, ૩૨૪, ૩૬૬, ૩૬૭, ૩૭૯, ૩૮૦, ૩૮૮, ૩૯૧, ૩૯૨, ૩૯૩) તાત્કાલિક અમલમાં આવી હતી.

WARNING

પરીક્ષામાં ધ્યાન રાખવું કે 'બંધારણનો સ્વીકાર' ૨૬ નવેમ્બર, ૧૯૪૯ના રોજ થયો અને 'અમલીકરણ' ૨૬ જાન્યુઆરી, ૧૯૫૦ના રોજ થયું.

૫. બંધારણના સ્ત્રોતો: કયા દેશમાંથી શું લેવામાં આવ્યું?

ભારતીય બંધારણને 'ઉધાર લીધેલો થેલો' (Bag of Borrowings) કહેવામાં આવે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તે વિશ્વના શ્રેષ્ઠ બંધારણીય સિદ્ધાંતોનું ભારતીય પરિપ્રેક્ષ્યમાં કરેલું સંશોધન છે.

સ્ત્રોત દેશ	લીધેલી મહત્વની જોગવાઈઓ
ભારત સરકાર કાયદો, ૧૯૩૫	સંઘીય માળખું, રાજ્યપાલનું પદ, ન્યાયતંત્ર, પબ્લિક સર્વિસ કમિશન.

સ્ત્રોત દેશ	લીધેલી મહત્વની જોગવાઈઓ
બ્રિટન (UK)	સંસદીય શાસન પ્રણાલી, કાયદાનું શાસન (Rule of Law), એકલ નાગરિકતા, રીટ (Writs).
અમેરિકા (USA)	મૂળભૂત અધિકારો, ન્યાયતંત્રની સ્વતંત્રતા, ન્યાયિક પુનરાવલોકન, રાષ્ટ્રપતિ પર મહાભિયોગ.
આયર્લેન્ડ	રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો (DPSP), રાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણી પદ્ધતિ.
કેનેડા	મજબૂત કેન્દ્ર સાથેનું સંઘીય માળખું, અવશિષ્ટ સત્તાઓ કેન્દ્ર પાસે.
ઓસ્ટ્રેલિયા	સંયુક્ત યાદી (Concurrent List), સંસદના બંને ગૃહોની સંયુક્ત બેઠક.
જર્મની (વેઈમર)	કટોકટી દરમિયાન મૂળભૂત અધિકારોનું મોફૂફીકરણ.
દક્ષિણ આફ્રિકા	બંધારણીય સુધારાની પ્રક્રિયા, રાજ્યસભાના સભ્યોની ચૂંટણી.
રશિયા (સોવિયત સંઘ)	મૂળભૂત ફરજો, પ્રસ્તાવનામાં સામાજિક-આર્થિક-રાજકીય ન્યાયનો આદર્શ.

Case Study: કાયદા દ્વારા સ્થાપિત પ્રક્રિયા vs કાયદાની ઉચિત પ્રક્રિયા

ભારતે જાપાન પાસેથી 'કાયદા દ્વારા સ્થાપિત પ્રક્રિયા' (Procedure established by Law) સ્વીકારી (કલમ ૨૧). જોકે, મેનકા ગાંધી વિરુદ્ધ ભારત સંઘ (૧૯૭૮) કેસમાં સુપ્રીમ કોર્ટે અર્થઘટન કર્યું કે આ પ્રક્રિયા તાર્કિક, ન્યાયી અને પક્ષપાત વગરની હોવી જોઈએ, જે અમેરિકાના 'Due Process of Law' જેવું જ પરિણામ આપે છે.

૬. માઈન્ડ મેપ: બંધારણ ઘડતરના વિવિધ તબક્કા

૧. પ્રારંભ: કેબિનેટ મિશન (મે ૧૯૪૬) -> ચૂંટણી (જુલાઈ ૧૯૪૬) -> પ્રથમ બેઠક (૯ ડિસેમ્બર ૧૯૪૬). ૨. ઉદ્દેશ્ય પ્રસ્તાવ: જવાહરલાલ નેહરુ દ્વારા ૧૩ ડિસેમ્બર ૧૯૪૬ના રોજ રજૂઆત (બંધારણના દર્શનનો પાયો). ૩. સમિતિઓની રચના: જુદી જુદી ૨૨ સમિતિઓ દ્વારા અહેવાલો તૈયાર કરવા. ૪. ખરડા લેખન: મુસદ્દા સમિતિ દ્વારા ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૮માં પ્રથમ ડ્રાફ્ટની રજૂઆત. ૫. વિચારણા: ૭૬૩૫ સુધારાઓ સૂચવાયા, જેમાંથી ૨૪૭૩ પર ચર્ચા થઈ. ૬. સ્વીકૃતિ: ૨૬ નવેમ્બર ૧૯૪૯ના રોજ પસાર. ૭. અંતિમ સત્ર: ૨૪ જાન્યુઆરી ૧૯૫૦ના રોજ રાષ્ટ્રગીત, રાષ્ટ્રગાનનો સ્વીકાર અને ડૉ. રાજેન્દ્ર પ્રસાદની રાષ્ટ્રપતિ તરીકે નિમણૂક.

Action Steps

૧. ભારત સરકારના કાયદા ૧૯૩૫ અને વર્તમાન બંધારણ વચ્ચેની સમાનતાઓનું એક લિસ્ટ બનાવો. ૨. બંધારણ સભાની ૮ મુખ્ય સમિતિઓ અને તેના અધ્યક્ષોના નામ કંઈક સ્થ કરો. ૩. બંધારણના સ્ત્રોતો માટે ફ્લેશકાર્ડ્સ બનાવો (દા.ત. એક બાજુ દેશનું નામ, બીજી બાજુ જોગવાઈ). ૪. ગુજરાતના સભ્યો (કે.એમ. મુન્શી, હંસા મહેતા) ના ફાળા પર વિશેષ નોંધ તૈયાર કરો. ૫. ૧૯૪૬ થી ૧૯૫૦ સુધીની ઘટનાક્રમની સમયરેખા (Timeline) દોરો.

Frequently Asked Questions

Q: શું બંધારણ સભામાં વિભાજન બાદ સભ્યોની સંખ્યામાં ફેરફાર થયો હતો?

હા, પાકિસ્તાન અલગ થવાથી સભ્યોની સંખ્યા ૩૮૯ થી ઘટીને ૨૯૯ થઈ ગઈ હતી. જેમાંથી ૨૨૯ પ્રાંતોના અને ૭૦ રજવાડાના પ્રતિનિધિઓ હતા.

Q: બંધારણ લખવાનું કામ (Calligraphy) કોણે કર્યું હતું?

ભારતીય બંધારણનું મૂળ લખાણ પ્રેમ બિહારી નારાયણ રાયઝાદા દ્વારા ઇટાલિક શૈલીમાં હાથથી લખવામાં આવ્યું હતું. નંદ-લાલ બોઝ અને અન્ય શાંતિનિકેતનના કલાકારોએ તેને સુશોભિત કર્યું હતું.

Q: બંધારણ સભાના સચિવ કોણ હતા?

એચ.વી.આર. આયંગર (H.V.R. Iyengar) બંધારણ સભાના સચિવ તરીકે કાર્યરત હતા.

Practice Questions

નીચેનામાંથી કોણ ખરડા સમિતિના સભ્ય નહોતા?

☐ A સૈયદ મોહમ્મદ સાદુલ્લા	☐ B કે.એમ. મુન્શી
☒ C જવાહરલાલ નેહરુ	☐ D એન. માધવ રાવ

Answer: C

Explanation: જવાહરલાલ નેહરુ સંઘ શક્તિ સમિતિ અને કેન્દ્રીય બંધારણ સમિતિના અધ્યક્ષ હતા, ખરડા સમિતિના સભ્ય નહોતા.

બંધારણ સભામાં 'ઉદ્દેશ્ય પ્રસ્તાવ' (Objectives Resolution) ક્યારે રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો?

☐ A ૯ ડિસેમ્બર ૧૯૪૬	☒ B ૧૩ ડિસેમ્બર ૧૯૪૬
☐ C ૨૨ જાન્યુઆરી ૧૯૪૭	☐ D ૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૪૭

Answer: B

Explanation: ૧૩ ડિસેમ્બર ૧૯૪૬ના રોજ નેહરુએ આ પ્રસ્તાવ રજૂ કર્યો હતો, જેનો સ્વીકાર ૨૨ જાન્યુઆરી ૧૯૪૭ના રોજ થયો હતો.

બંધારણીય સુધારાની પ્રક્રિયાનો સ્ત્રોત કયા દેશમાંથી લેવામાં આવ્યો છે?

☐ A કેનેડા	☐ B ઓસ્ટ્રેલિયા
☒ C દક્ષિણ આફ્રિકા	☐ D આયર્લેન્ડ

Answer: C

Explanation: બંધારણની કલમ ૩૬૮ મુજબ સુધારાની પ્રક્રિયા દક્ષિણ આફ્રિકાના બંધારણમાંથી લેવામાં આવી છે.

Chapter Summary

આ પ્રકરણમાં આપણે બંધારણ સભાના ઉદ્ભવથી લઈને અમલીકરણ સુધીની યાત્રાનો અભ્યાસ કર્યો. કેબિનેટ મિશન યોજના દ્વારા રચાયેલી આ સભામાં ડૉ. આંબેડકરની બૌદ્ધિક ક્ષમતા અને સરદાર પટેલની કુનેહનો સમન્વય જોવા મળ્યો હતો. વિશ્વના વિવિધ બંધારણોના શ્રેષ્ઠ તત્વોને સમાવીને ૨૬ નવેમ્બર ૧૯૪૯ના રોજ જે દસ્તાવેજ સ્વીકારાયો, તે ભારતની વિવિધતા અને એકતાનું પ્રતીક છે. આ પ્રક્રિયાને સમજવી એ આવનારા પ્રકરણો જેવા કે 'આમુખ' અને 'મૂળભૂત અધિકારો' ને સમજવા માટે પાયારૂપ છે.

IMPORTANT

હંમેશા યાદ રાખો કે બંધારણ સભાએ ભારત માટે 'સંસદીય લોકશાહી' પસંદ કરી કારણ કે બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન આપણે આ પદ્ધતિથી થોડા અંશે પરિચિત હતા, જે જવાબદાર શાસન માટે અનિવાર્ય હતી.

Verify before acting: પરીક્ષાની નવીનતમ તારીખો અને સિલેબસમાં ફેરફાર માટે હંમેશા સત્તાવાર [GPSC \(Gujarat Public Service Commission\)](#) ની વેબસાઇટ પર વિગતો તપાસો.

CHAPTER

03

પ્રકરણ ૩: બંધારણની મુખ્ય વિશેષતાઓ અને પાયાનું માળખું

ભારતીય બંધારણના અનન્ય લક્ષણો અને સર્વોચ્ચ અદાલત દ્વારા સ્થાપિત 'બેઝિક સ્ટ્રક્ચર' સિદ્ધાંતની સમજ.

પ્રકરણ ૩: બંધારણની મુખ્ય વિશેષતાઓ અને પાયાનું માળખું

ભારતનું બંધારણ એ માત્ર એક કાનૂની દસ્તાવેજ નથી, પરંતુ કરોડો નાગરિકોની આશાઓ અને આકાંક્ષાઓનું જીવંત પ્રતિક છે. શું તમે જાણો છો કે મૂળ અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં ભારતનું બંધારણ ૧,૪૬,૩૮૫ શબ્દો ધરાવતું વિશ્વનું સૌથી મોટું લેખિત બંધારણ છે? આ પ્રકરણમાં આપણે સમજીશું કે કેવી રીતે ભારતીય બંધારણે પશ્ચિમી લોકશાહીના મૂલ્યો અને ભારતીય વાસ્તવિકતા વચ્ચે એક અદ્ભૂત સંતુલન જાળવ્યું છે, જે તેને વિશ્વના અન્ય બંધારણોથી અલગ તારવે છે.

KEY TAKEAWAY

બંધારણના બહુવિધ સ્ત્રોતો અને તેની વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતાઓનું વિશ્લેષણાત્મક જ્ઞાન મેળવશો • સંઘીય માળખું અને એકાત્મક ઝુકાવ વચ્ચેના તફાવતને વિગતે સમજશો • કેશવાનંદ ભારતી કેસ દ્વારા સ્થાપિત 'પાયાના માળખા' (Basic Structure) ના સિદ્ધાંતનું ઊંડાણપૂર્વક અધ્યયન કરશો • બંધારણીય સુધારાની પ્રક્રિયા અને ન્યાયિક પુનરાવલોકન વચ્ચેના સંબંધોને સ્પષ્ટ કરશો.

૧. વિશ્વનું સૌથી લાંબુ લેખિત બંધારણ

ભારતનું બંધારણ તેની વિશાળતા અને વિગતવાર રચના માટે જાણીતું છે. ૧૯૪૯માં જ્યારે તેને અપનાવવામાં આવ્યું ત્યારે તેમાં ૧ પ્રસ્તાવના, ૩૯૫ કલમો (૨૨ ભાગમાં વહેંચાયેલી) અને ૮ અનુસૂચિઓ હતી. વર્તમાનમાં, સુધારાઓ પછી તેમાં અંદાજે ૪૭૦ કલમો (૨૫ ભાગોમાં) અને ૧૨ અનુસૂચિઓનો સમાવેશ થાય છે.

આટલા વિશાળ કદ પાછળના મુખ્ય ચાર ભૌગોલિક અને ઐતિહાસિક કારણો છે: ૧. **ભૌગોલિક વિવિધતા:** ભારતનો વિશાળ વિસ્તાર અને તેની સાંસ્કૃતિક, ભાષાકીય વિવિધતાને સમાવવા માટે વિગતવાર જોગવાઈઓ જરૂરી હતી. ૨. **ઐતિહાસિક પ્રભાવ:** ભારત શાસન અધિનિયમ, ૧૯૩૫ (Government of India Act, 1935) અત્યંત વિગતવાર હતો, જેની સીધી અસર બંધારણ પર પડી છે. ૩. **કેન્દ્ર અને રાજ્યોનું એક જ બંધારણ:** અમેરિકાથી ઉલટું, ભારતમાં કેન્દ્ર અને રાજ્યો (જમ્મુ-કાશ્મીરના વિલીનીકરણ બાદ હવે તમામ) માટે એક જ બંધારણ છે. ૪. **કાયદાકીય નિષ્ણાતોનું વર્ચસ્વ:** બંધારણીય સભામાં વકીલો અને કાયદાશાસ્ત્રીઓની બહુમતી હોવાથી દરેક પાસાને કાયદાકીય વ્યાખ્યામાં બાંધવાનો પ્રયાસ થયો છે.

NOTE

બંધારણની વિશાળતાનો અર્થ એ નથી કે તે માત્ર વહીવટી પ્રક્રિયાઓનું વર્ણન છે; તેમાં મૂળભૂત અધિકારો, રાજ્યની-તિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો અને કટોકટીની જોગવાઈઓનું પણ સૂક્ષ્મ આલેખન છે.

Case Study: વહીવટી વિગતોનો સમાવેશ

અન્ય દેશોમાં વહીવટી બાબતો સામાન્ય કાયદા દ્વારા નક્કી થાય છે, પરંતુ ભારતમાં 'યૂનિયન પબ્લિક સર્વિસ કમિશન (UPSC)', અને 'કેગ (CAG)' જેવી સંસ્થાઓનું વર્ણન સીધું બંધારણમાં કરવામાં આવ્યું છે જેથી તેમની સ્વાયત્તતા જળવાઈ રહે.

૨. નમ્રતા અને દ્રઢતાનું મિશ્રણ

બંધારણના પ્રકારોમાં તેને 'નમ્ર' (Flexible) અથવા 'દ્રઢ' (Rigid) તરીકે વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે. બ્રિટનનું બંધારણ નમ્ર છે કારણ કે તે સામાન્ય કાયદાની જેમ સુધારી શકાય છે, જ્યારે અમેરિકાનું બંધારણ અત્યંત દ્રઢ છે. ભારતનું બંધારણ આ બંનેની વચ્ચેનો મધ્યમ માર્ગ અપનાવે છે.

કલમ ૩૬૮ હેઠળ સુધારાની બે મુખ્ય રીતો વર્ણવવામાં આવી છે:

વિશેષ બહુમતી: સંસદના દરેક ગૃહમાં હાજર અને મતદાન કરનારા સભ્યોની ૨/૩ બહુમતી અને ગૃહની કુલ સભ્ય સંખ્યાની બહુમતી.

રાજ્યોની બહાલી સાથે વિશેષ બહુમતી: જો સુધારો સંઘીય માળખાને અસર કરતો હોય (દા.ત. GST), તો સંસદની વિશેષ બહુમતી ઉપરાંત ભારતના અડધાથી વધુ રાજ્યોની સાદી બહુમતીથી મંજૂરી જરૂરી છે.

PRO TIP

પૂર્વે પૂછાયેલા પ્રશ્નો મુજબ, 'બંધારણના અમુક ભાગો સામાન્ય કાયદાકીય પ્રક્રિયા (સાદી બહુમતી) દ્વારા પણ સુધારી શકાય છે', પરંતુ તેમને કલમ ૩૬૮ હેઠળના સુધારા ગણવામાં આવતા નથી.

૩. સંસદીય લોકશાહી અને સંઘાત્મક વ્યવસ્થા

ભારતે બ્રિટિશ મોડેલ આધારિત સંસદીય પ્રણાલી અપનાવી છે, જેને 'વેસ્ટમિન્સ્ટર' મોડેલ કહેવામાં આવે છે. આ વ્યવસ્થા વિધાયિકા અને કારોબારી વચ્ચેના સહકાર અને સમન્વયના સિદ્ધાંત પર આધારિત છે.

સંસદીય પ્રણાલીની મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ:

નામમાત્ર અને વાસ્તવિક કારોબારી: રાષ્ટ્રપતિ એ નામના વડા છે, જ્યારે વડાપ્રધાન વાસ્તવિક વડા છે.

બહુમતી પક્ષનું શાસન: લોકસભામાં જે પક્ષ બહુમતી ધરાવે છે તે સરકાર બનાવે છે.

સામૂહિક જવાબદારી: કારોબારી (મંત્રીમંડળ) સંસદ (ખાસ કરીને લોકસભા) ને સામૂહિક રીતે જવાબદાર છે.

સંઘાત્મક વ્યવસ્થા (Federal System):

ભારતીય બંધારણ સંઘાત્મક લક્ષણો ધરાવે છે (બે સરકારો, સત્તાનું વિભાજન, લેખિત બંધારણ), પરંતુ તેમાં એકાત્મક (Unitary) લક્ષણો પણ પ્રબળ છે (મજબૂત કેન્દ્ર, એક જ નાગરિકતા, રાજ્યપાલની નિમણૂક). તેથી જ કે.સી. વહીઅરે (K.C. Wheare) તેને 'Quasi-federal' (અર્ધ-સંઘીય) તરીકે ઓળખાવ્યું છે.

WARNING

પરીક્ષામાં ઘણીવાર વિધાન પૂછાય છે કે "ભારત એક સંઘીય રાજ્ય છે". ટેકનિકલી બંધારણની કલમ ૧ માં 'Union of States' (રાજ્યોનો સંઘ) શબ્દ વપરાયો છે, 'Federation' નહીં.

૪. સ્વતંત્ર ન્યાયતંત્ર અને કાયદાનું શાસન

ભારતીય બંધારણ એકીકૃત અને સ્વતંત્ર ન્યાયતંત્રની સ્થાપના કરે છે. સુપ્રીમ કોર્ટ ટોચ પર છે, ત્યારબાદ હાઈકોર્ટ અને તાબાની અદાલતો આવે છે.

ન્યાયતંત્રની સ્વતંત્રતા સુનિશ્ચિત કરતી જોગવાઈઓ:

૧. ન્યાયાધીશોની નિમણૂકમાં કારોબારીનો સીમિત હસ્તક્ષેપ. ૨. સુરક્ષિત કાર્યકાળ (Sovereign Tenure). ૩. સંયિત નિધિ (Consolidated Fund) માંથી પગાર-ભથ્થાં. ૪. ન્યાયાધીશોના આચરણ પર સંસદમાં ચર્ચા કરવા પર પ્રતિબંધ.

કાયદાનું શાસન (Rule of Law):

બ્રિટિશ કાયદાશાસ્ત્રી એ.વી. ડાયસી દ્વારા પ્રતિપાદિત આ સિદ્ધાંત મુજબ, કાયદો સર્વોપરી છે. કોઈપણ વ્યક્તિ કાયદાથી ઉપર નથી. ભારતની સર્વોચ્ચ અદાલત બંધારણની રક્ષક અને ગેરન્ટી આપનાર સંસ્થા છે.

IMPORTANT

ભારતમાં 'ન્યાયિક સર્વોપરિતા' (અમેરિકા) અને 'સંસદીય સાર્વભૌમત્વ' (બ્રિટન) વચ્ચે સુમેળ સાધવામાં આવ્યો છે. સુપ્રીમ કોર્ટ સંસદીય કાયદાઓને ગેરબંધારણીય જાહેર કરી શકે છે, જ્યારે સંસદ બંધારણીય સુધારા દ્વારા ન્યાયતંત્રના અધિકારક્ષેત્રમાં ફેરફાર કરી શકે છે (પાયાના માળખાને નુકસાન પહોંચાડ્યા વગર).

૫. કેશવાનંદ ભારતી કેસ: બંધારણના પાયાના માળખાનો સિદ્ધાંત

ભારતીય બંધારણીય ઇતિહાસમાં ૨૪ એપ્રિલ ૧૯૭૩નો દિવસ સુવર્ણ અક્ષરે લખાયેલો છે. **કેશવાનંદ ભારતી વિરુદ્ધ કેરળ રાજ્ય** કેસમાં ૧૩ ન્યાયાધીશોની અત્યાર સુધીની સૌથી મોટી બેન્ચે ૭-૬ ના બહુમતીથી ઐતિહાસિક ચુકાદો આપ્યો.

પાયાના માળખાનો ઉદભવ:

આ કેસ પહેલા, 'ગોલકનાથ કેસ' (૧૯૬૭) માં અદાલતે કહ્યું હતું કે સંસદ મૂળભૂત અધિકારોમાં સુધારો કરી શકતી નથી. તેના જવાબમાં સરકારે ૨૪મો સુધારો પસાર કર્યો. અંતે, કેશવાનંદ ભારતી કેસમાં કોર્ટે સ્વીકાર્યું કે સંસદ પાસે બંધારણના કોઈપણ ભાગને સુધારવાની સત્તા છે, પણ તે '**પાયાના માળખા**' (Basic Structure) ને બદલી શકતી નથી.

પાયાના માળખાના મુખ્ય તત્વો (સમય જતાં સુપ્રીમ કોર્ટ દ્વારા જાહેર થયેલ):

- બંધારણની સર્વોપરિતા
- લોકશાહી અને પ્રજાસત્તાક સ્વરૂપ
- બિનસાંપ્રદાયિકતા (Secularism)
- સત્તાનું વિભાજન (Separation of Powers)
- ન્યાયિક પુનરાવલોકન (Judicial Review)
- વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્ય અને ગરિમા

Case Study: મિનરવા મિલ્સ કેસ (૧૯૮૦) - આ કેસમાં સુપ્રીમ કોર્ટે ફરીથી ભારપૂર્વક જણાવ્યું કે સંસદ પાસે મર્યાદિત સુધારા કરવાની સત્તા છે અને તે પોતે જ પોતાની સત્તાને અમર્યાદિત બનાવી શકે નહીં.

૬. તુલનાત્મક કોષ્ટક: ફેડરલ વિ. યુનિટરી લક્ષણો

GPSC પરીક્ષામાં વારંવાર પૂછાતી સરખામણી નીચે મુજબ છે:

વિશેષતા	સંઘાત્મક લક્ષણ (Federal)	એકાત્મક લક્ષણ (Unitary)
સરકાર	બેવડી સરકાર (કેન્દ્ર/રાજ્ય)	મજબૂત કેન્દ્ર સરકાર
બંધારણ	લેખિત અને સર્વોચ્ચ	એક જ બંધારણ
સત્તા વહેંચણી	સાતમી અનુસૂચિ મુજબ	કટોકટીમાં બધી સત્તા કેન્દ્ર પાસે
ન્યાયતંત્ર	સ્વતંત્ર ન્યાયતંત્ર	એકીકૃત ન્યાયતંત્ર
નાગરિકતા	બેવડી (અમેરિકામાં હોય તેમ)	એક જ નાગરિકતા (ભારત)
પ્રતિનિધિત્વ	અપર હાઉસમાં રાજ્યોનું પ્રતિનિધિત્વ	રાજ્યપાલની નિમણૂક કેન્દ્ર દ્વારા

IMPORTANT

ભારતનું માળખું ફેડરલ છે પણ આત્મા યુનિટરી (Federal in form but Unitary in spirit) છે.

Action Steps

૧. **લક્ષ્મીકાંત બુક:** પ્રકરણ ૩ ના વાંચન પછી, એમ. લક્ષ્મીકાંતની 'Indian Polity' પુસ્તકમાં 'Salient Features' ચેપ્ટરની એકવાર ઝડપી નજર નાખો. ૨. **કલમ ૩૬૮ નો અભ્યાસ:** બંધારણીય સુધારાની ત્રણેય રીતો (સાદી બહુમતી, વિશેષ બહુમતી અને રાજ્યની મંજૂરી) વચ્ચેના તફાવતની એક યાદી બનાવો. ૩. **પાયાના માળખાની યાદી:** સુપ્રીમ કોર્ટે વિવિધ કેસોમાં પાયાના માળખાના જે તત્વો જાહેર કર્યા છે તેની એક ફાઈલ તૈયાર કરો (દા.ત. એસ.આર. બોમ્માઈ કેસ - બિનસાંપ્રદાયિકતા). ૪. **નવીનતમ સુધારાઓ:** ૧૦૧ થી ૧૦૬ સુધીના સુધારાઓ કયા કયા પાયાના માળખાને સ્પર્શે છે તેનું વિશ્લેષણ કરો (ખાસ કરીને ૧૦૬મો સુધારો - મહિલા અનામત). ૫. **નકશા સાથે જોડાણ:** કલમ ૧ થી ૪ નો અભ્યાસ કરી ભારતના રાજ્યોના પુનર્ગઠન અને સંઘના ખ્યાલને નકશા દ્વારા સમજો.

Frequently Asked Questions

Q: શું પાયાના માળખાની વ્યાખ્યા બંધારણમાં આપવામાં આવી છે?

ના, 'પાયાનું માળખું' (Basic Structure) શબ્દનો ઉલ્લેખ મૂળ બંધારણમાં ક્યાંય નથી. આ સિદ્ધાંત સુપ્રીમ કોર્ટે કેશવાનંદ ભારતી કેસ (૧૯૭૩) દ્વારા પ્રતિપાદિત કર્યો છે.

Q: ભારતને 'રાજ્યોનો સંઘ' (Union of States) કેમ કહેવામાં આવે છે?

ડૉ. બી.આર. આંબેડકરે બે કારણો આપ્યા: ૧) ભારતીય સંઘ એ રાજ્યો વચ્ચેના કરારનું પરિણામ નથી (અમેરિકાની જેમ), અને ૨) કોઈ પણ રાજ્યને ભારતમાંથી અલગ થવાનો અધિકાર નથી.